

УДК 373.091.8(477.83)"1953/1964"

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/103-2>

Максим ВОЛОШИН,

orcid.org/0009-0007-8432-1459

аспірант кафедри історії та археології
Маріупольського державного університету
(Київ, Україна) maksim336633@ukr.net

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ДРОГОБИЦЬКОЇ ТА ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ (1953–1964)

Постановка проблеми. В статті розглядається повсякдення учнів загальноосвітніх шкіл Дрогобицької та Львівської областей років деєсталінізації (1953–1964). Школярі складали значну частину міських мешканців регіону, отже без висвітлення їхнього щодення неможливо повноцінно реконструювати побут населення українців краю. Додаткової актуальності проблема набуває у зв'язку з відсутністю подібних праць у вітчизняній історіографії. Метою даної статті є дослідження повсякдення школярів Дрогобицької та Львівської областей періоду «відлиги» (1953–1964). *Результати.* Доведено, що основним чинником, який впливав на повсякдення школярів, було прагнення радянської влади перетворити їх на зразкових будівничих комунізму, більшість з яких мали працювати на виробництві та у сільському господарстві. З огляду на це щоденна рутинна учнів загальноосвітніх закладів проходила в умовах перманентної ідеологічної обробки, повзучої русифікації, великого академічного навантаження, намагання контролювати позакласний час дитини та спроб зробити навчальний процес максимально політехнічним. Через проблеми з кадрами, незадовільний матеріально-технічний стан значної кількості шкіл, резистентність вагової частини школярів та їх родин влада не зуміла повністю реалізувати задумане. Значна частина дітей розділяла комуністичні ідеали хіба що у школі, а вдома, під впливом батьків та оточення, висловлювала протилежні думки. Крім того, здебільшого учні міських навчальних закладів прагнули продовжити навчання у вишах, негативно сприймаючи можливість вимушеного працевлаштування на виробництво. Попри це, політика влади в регіоні в роки деєсталінізації у сфері середньої освіти не пройшла безслідно: значна частина місцевих дітей ставала двомовними, штучні перепони на шляху вступу до вишів закрили дорогу до університетів та інститутів певному відсотку місцевої молоді, діти приїжджчих спеціалістів з російськомовних областей УРСР та національних республік СРСР слабо інтегрувалися у місцеве суспільство.

Ключові слова: повсякдення, «відлига», міські мешканці, захід України, деєсталінізація, освітні практики, регіональна історія.

Maksym VOLOSHYN,

orcid.org/0009-0007-8432-1459

PhD student at the Department of History and Archaeology
Mariupol State University
(Kyiv, Ukraine) maksim336633@ukr.net

EVERYDAY LIFE OF GENERAL SECONDARY SCHOOL STUDENTS IN THE DROHOBYCH AND LVIV REGIONS, 1953–1964

Problem statement. The article examines the everyday life of students at general secondary schools in the Drohobych and Lviv regions during the years of de-Stalinization (1953–1964). Schoolchildren constituted a significant proportion of the region's urban population; therefore, without examining their daily lives, it is impossible to fully reconstruct the everyday life of the region's Ukrainian population. The issue is especially relevant due to the lack of similar studies in Ukrainian historiography. The aim of the article is to study the everyday life of schoolchildren in the Drohobych and Lviv regions during the "Thaw" period (1953–1964). *Results.* It has been established that the primary factor shaping schoolchildren's everyday lives was the Soviet authorities' desire to turn them into exemplary builders of communism, most of whom were expected to work in industry and agriculture. Consequently, the daily routine of students at general secondary schools took place amid constant ideological indoctrination, creeping Russification, a heavy academic workload, attempts to control children's extracurricular time, and efforts to make the educational process as polytechnical as possible. Due to staff shortages, the poor material and technical condition of many schools, and resistance from a substantial proportion of schoolchildren and their families, the authorities were unable to fully implement their plans. Many children embraced communist ideals only at school, whereas at home, under the influence of their parents and social environment, they expressed opposing views. Furthermore, students at urban schools generally sought to continue their education at universities and reacted negatively to the prospect of compulsory employment in industry. Despite this, the regional government's policy on secondary education during the years of de-Stalinization did not go unnoticed: many local children became bilingual; artificial barriers to admission to higher education institutions denied a proportion of local young people access to universities and institutes; and the children of specialists who had moved there from Russian-speaking regions of the Ukrainian SSR and the national republics of the USSR integrated poorly into local society.

Key words: everyday life, the Thaw, urban residents, Western Ukraine, de-Stalinization, educational practices, regional history.

Постановка проблеми. Виокремлення учнів загальноосвітніх шкіл з поміж інших вікових груп міських мешканців Дрогобицької та Львівської обумовлено не стільки їхньою численністю (становили приблизно 10% від загальної кількості населення), скільки специфікою їхнього повсякдення, яка непритаманна іншим соціально-віковим групам. Разом з тим багато явищ, характерних для повсякдення дорослого міського мешканця регіону, наприклад двомовність, пояснювалися саме впливом шкільного життя, що підсилює актуальність проблеми. Отже, вивчення щодення даної категорії населення допоможе створити цілісне дослідження з історії повсякдення міських мешканців Львівської та Дрогобицької областей доби «відлиги» (1954–1964) та зрозуміти причини деяких феноменів, характерних для соціуму регіону.

Аналіз досліджень. Спеціальних історичних досліджень з теми не існує. Окремі її аспекти розглядаються в роботах Л. Березівської (Березівська: 2007), М. Кагальної (Кагальна: 2015), О. Марчука (Марчук: 2017), С. Сворака (Сворака: 1999) та ін. Згадані автори не ставили за мету реконструювати повсякдення учнів загальноосвітніх шкіл Дрогобицької та Львівської областей доби деєсталінізації (1953–1964), а здебільшого торкалися проблеми вимушено, використовуючи окремі факти повсякдення міських школярів регіону для досягнення власних задач.

Мета статті полягає у висвітленні повсякдення школярів Дрогобицької та Львівської областей років деєсталінізації (1953–1964) крізь призму освітньої політики влади, яка усі зусилля спрямовувала на виховання зі школярів регіону справжніх будівничих комунізму.

Виклад основного матеріалу. У 1953/1954 навчальному році у Львівській області працювало 989 шкіл: 444 початкових, 389 семирічних, 156 середніх, в яких навчалося 164 209 учнів та працювало 9100 вчителів, з них місцевих – 3760 (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 84. Арк. 75). Станом на 1960 р. в об'єднаній Львівській області нараховувалося 1756 загальноосвітніх шкіл (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 8. Спр. 2. Арк. 62). Відсоток дітей шкільного віку, що не відвідували навчальні заклади, був мізерним. Наприклад, у м. Львові на 1954 р. таких було всього 54, значна частина з них були хворі (ДАЛО. Ф. Р. 6. Оп. 2. Спр. 680. Арк. 67). А вже у 1963 р. у містах регіону не було зафіксовано жодного випадку, коли дитина відповідного віку не відвідувала школи з неповажних причин (ІДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3644. Арк. 65).

У населених пунктах заходу України відчувався брак загальноосвітніх навчальних закладів,

який виник не тільки через стрімке збільшення міського населення, але й через передачу багатьох шкільних будівель різним організаціям після війни (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 397. Арк. 109). Особливо важка ситуація була у 1957/1958 навчальному році у м. Дрогобичі, де будівлі шкіл були зайняті військовими частинами. Усі звернення обкому з вимогою звільнити будівлі Прикарпатський воєнний округ ігнорував (ДАЛО. Ф. П. 5001. Оп. 31. Спр. 60. Арк. 153).

Нестача шкіл призвела до того, що значна частина учнів вчилася у другу та навіть третю зміну. Так, у 1956 р. у м. Львові зі 47 638 учнів 18 561 навчалися у другу зміну (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 397. Арк. 108). У 1956 р. у Львівській області почали скорочувати двозмінне навчання. Для реалізації задуманого в регіоні розпочалося інтенсивне будівництво нових навчальних закладів у містах Львові, Золочеві, Червонограді (Шептицький) (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 346. Арк. 13). У 1958 р. у Львівській області було затверджено план поступового переведення усіх районів на однозмінне навчання. Згідно з прогнозами, процес мав завершитися у 1960–1961 рр. (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 187. Арк. 5). Станом на 1960 р. в об'єднаній Львівській області на однозмінне навчання було переведено 1406 шкіл та 86% учнів. Влада вважала, що у 1961 р. усі загальноосвітні заклади регіону в районах і містах, окрім м. Львова, можна перенести на однозмінне навчання (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 8. Спр. 2. Арк. 62–63). Процес переходу гальмувало систематичне невиконання будівельними організаціями плану. У 1958 р. в Дрогобицькій області на серпень поточного року план капітального будівництва шкіл було виконано лише на 37,7% (ДАЛО. Ф. Р. 714. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 196), а у 1961 р. вже в об'єднаній Львівській області до початку навчального року встигли ввести в дію тільки 3480 нових учнівських місць з 7220 (ДАЛО. Ф. Р. 714. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 82).

Матеріально-технічне забезпечення багатьох міських шкіл області було незадовільним, особливо в перші роки деєсталінізації. На Заході України найліпше забезпечувалися львівські школи, але навіть їхній матеріально-технічний стан залишався недостатнім. Звіт 1953 р., в якому подані результати перевірки шкіл міста, показує, що з 66 шкіл тільки 28 займали спеціально збудовані приміщення, решта – пристосовані. В багатьох загальноосвітніх закладах були відсутні гардеробні, їх заміняли примітивні вішаки у класах. В жодній школі не було системи примусової вентиляції, вентилування відбувалося через вікна та

фрамуги. У 24 школах зафіксовано проблеми зі штучним освітленням. Чотири освітні установи не мали буфетів та столових. При цьому більшість навчальних закладів мали вбиральні на кожному поверсі та безперебійне водопостачання (ДАЛО. Ф. Р. 406. Оп. 2. Спр. 181. Арк. 42–44). Ситуація з матеріально технічним забезпеченням навчальних закладів в регіоні почала покращуватися приблизно наприкінці 50-х років з введенням в експлуатацію все більшої кількості нових шкіл. Позитивні зміни відмітила навіть республіканська влада: у 1960 р. на засіданні Президії ЦК Компартії України при обговоренні питання стосовно заходів зі зміцнення матеріальної бази шкіл Львівська область не згадувалася у негативному контексті (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3131. Арк. 19–25).

Офіційно в СРСР не було привілейованих шкіл, які при наборі учнів керувалися не їхніми знаннями чи місцем проживання, але виключно становищем батьків. Дослідження з регіональної історії показують, що такі середні навчальні заклади були по всій країні, в тому числі у Дрогобицькій та Львівській областях. Одним з них була львівська СШ № 4 з англійською мовою викладання. Після її реорганізації у 1956 р. до школи перестали приймати дітей «простих» батьків. Так, з 33 школярів, прийнятих до першого класу цієї школи, тільки троє були дітьми робочих (Довідка комісії, 1996: 408–409).

Педагогічні колективи в загальноосвітніх школах відрізнялися строкатістю та складалися з колишніх вчителів гімназій часів Другої польської республіки, направлених з російськомовних регіонів УРСР та національних республік СРСР педагогів та молодих спеціалістів з місцевих жителів. Більшість мемуаристів, попри негативне ставлення до радянської влади, згадують своїх шкільних вчителів з теплотою та повагою, відмічаючи їхню високу професійність, чудові людські якості та вміння знайти підхід до кожної дитини. Негативне ставлення дітей до педагога було рідкісним явищем.

Не всі вчителі загальноосвітніх шкіл регіону мали вищу освіту. Станом на 1961 р. 68 педагогів I–IV класів мали загальну середню і незакінчену середню освіту, в V–X класах працювало 38 вчителів з педагогічною середньою освітою та 120 вчителів з загальною середньою освітою. В області 80 директорів середніх шкіл і 188 директорів неповних середніх навчальних закладів мали незакінчену вищу освіту, а 14 мали тільки середню (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 8. Спр. 252. Арк. 54).

В перші роки «відлиги» в регіоні відчувався брак вчителів, особливо викладачів математики

та фізики, природознавства та хімії, географії, російської мови та літератури, української мови та літератури. Педагоги з перелічених дисциплін були перевантажені, що негативно впливало на навчальний процес (ДАЛО. Ф. П. 5001. Оп. 22. Спр. 59. Арк. 6). Нестача педагогічних кадрів в регіоні пояснювалася не стільки відсутністю потрібної кількості вчителів в республіці, скільки організаційними проблемами, притаманними плановій системі: випускники вишів відмовлялися працювати за направленнями, наприклад, у 1954 р. у Дрогобицькій області таких випадків було зафіксовано 55 (ДАЛО. Ф. П. 5001. Оп. 22. Спр. 59. Арк. 57). Не в останню чергу подібні випадки траплялися через нестачу в регіоні нормального житла для вчителів. Наприклад у 1961 р. у Львівській області не було побудовано жодної квартири для педагогів (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3303. Арк. 133). Подібна проблема була характерна для усієї території УРСР. Станом на листопад 1961 р., тобто в розпал навчального року, близько тисячі випускників Київського, Одеського, Львівського державних університетів та педагогічних інститутів не з'явилися на роботу в школи за призначенням (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3301. Арк. 13).

В школах регіону йшла активна пропагандистська робота з метою перетворення школярів на вірних будівничих комунізму. Дітям читалися численні лекції про переваги соціалістичного ладу, про антинауковість релігійних забубонів, про неминучість побудови комунізму. Проводилися відкриті комсомольські конференції. На одній з них побували кореспонденти газети Львівська правда, які з захопленням описували, як школярі піддавали публічному ostracismu своїх товаришів за релігійність (Мілевський, Шерешков, 1963: 4). Сучасники згадують, що їх змалку вчили не боятися війни та бути до неї готовими. Подібні спогади про дитинство характерні не тільки для міських мешканців Дрогобицької та Львівської областей. М. Несенюк, уродженець м. Рівного, згадує: «Морально всі були готові хоч завтра їхати воювати чи то до В'єтнаму, чи на Кубу, чи ще куди, де наші протистояли американським імперіалістам» (Несенюк: 2011: 79). Особлива увага, зважаючи на специфіку краю, приділялася «розвінчання» буржуазного українського націоналізму. Учні мали усвідомити його «антинародну звирячу сутність», зрозуміти, що «бандити» (саме це слово найчастіше вживали влада на адресу вояків УПА) діяли за наказом та в інтересах своїх закордонних господарів.

Безперечно, частина дітей піддавалася пропагандистському впливу, але завдяки дослідникам регіональної історії встановлено, що їх було зна-

чно менше ніж в інших областях УРСР, не кажучи про національні республіки СРСР. Висока резистентність школярів заходу України до комуністичної отрути пояснюється порівняно нетривалим перебуванням земель регіону у складі комуністичної держави та високим відсотком школярів, які мали репресованих родичів чи членів сімей учасників національно-визвольних змагань.

Середовище школярів регіону не було цілком україномовним. Радянська влада прагнула максимально збільшити в краю кількість шкіл з російською мовою викладання, прикриваючись необхідністю навчання дітей спеціалістів та партійних працівників з російськомовних регіонів УРСР та національних республік СРСР «рідною мовою». На практиці до них приймали усіх охочих місцевих жителів, яких ніколи не бракувало, бо школи з російською мовою викладання мали ліпшу технічну базу. ЦК КП України навіть спростовувало ЦК КПРС повідомлення, в якому стверджувалося, що в школи з російською мовою навчання не приймають українських дітей чи дітей від змішаних шлюбів (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2998. Арк. 60). Окремі батьки не тільки усвідомлювали різницю між україномовними та російськомовними школами в матеріальному забезпеченні, але й скаржилися на це місцевій владі (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 385. Арк. 53). Попри це ситуація не мінялася. Наприклад, у м. Львові у 1956 р. з 63 загальноосвітніх шкіл 31 була з російською мовою викладання, при цьому зі 47 638 учнів російською навчалися 27 354 дітей (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 397. Арк. 108), що аж ніяк не можна пояснити національним складом міста. В школах з російською мовою викладання місцеві діти повністю не зросійшувалися, а ставали двомовними, що негативно відображалося на мовному ландшафті регіону. При цьому школи з українською мовою викладання нерідко принципово не відрізнялися від російськомовних, в багатьох з них українська лунала хіба що на уроках, а в коридорах розмовляли російською (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 406. Арк. 98).

В окремих навчальних закладах працювали вчителі зі східних областей УРСР, що погано володіли українською та розмовляли на жакли-вому суржику. І. Лемко згадує, що від вчительки української мови Валентини Миколаївни можна було почути: «деточка, тебе шо, природа обідела?», «сідай, мінус три – почті два», «треба працювати» (Лемко, 2007: 62). Спілкування з такими педагогами призводило до засмічення лексики школярів, бездумного калькування російських слів та їх вимовлення на українській манір. Саме

у школі в багатьох молодих людей регіону сформувався стереотип про українську мову як «непрестижну», «сільську», тоді як російська вважалася «передовою», «модерною».

17 квітня 1959 р. було прийнято сумнозвісний закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», який зокрема давав батькам право обирати мову навчання (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2958. Арк. 67). В українській історіографії він однозначно оцінюється як ще один інструмент зросійщення українців. Дослідження з регіональної історії показують, що у Дрогобицькій та Львівській областях він не призвів до таких руйнівних наслідків, як у східних та південних частинах України, де батьки з тих чи інших міркувань масово переводили дітей до російськомовних шкіл, але перешкодив інтеграції багатьох переселенців.

В роки «відлиги» серед українців регіону поступово змінюється ставлення до вищої освіти, що викликано складним комплексом соціально-економічних причин, серед яких погані умови праці на промислових підприємствах та у колгоспах, зростання кількості вишів, переоцінка суспільством ціннісних імперативів та установок. В окремих сім'ях провал молодого людини на вступних іспитах сприймався як справжня трагедія. Подібне явище яскраво ілюструє життєва ситуація юнака, який звернувся до комсомолу через те, що не пройшов по конкурсу у вищий навчальний заклад та просив поради, бо не хотів йти на виробництво (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 76).

Влада усвідомлювала небезпеку для соціалістичної системи непопулярності робітничих та сільсько-господарських професій серед школярів тому оголосила курс на політехнізацію освіти. Для досягнення цієї мети у загальноосвітніх школах організовувались спецкласи з виробничим навчанням. В регіоні початок експерименту не можна назвати вдалим. У 1954 р. у львівській середній школі № 6, одній з небагатьох, де відкрились спецкласи, була проведена перевірка. Вона показала, що успішність у них низька, допомога з боку технікуму легкої промисловості майже не надається, керівництво школи також мало приділяло уваги спецкласам (ДАЛО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 270–272). Вже у 1955 р. республіканська влада вирішала додатково поширити позитивний, на її думку, досвід спеціалізованих класів шести загальноосвітніх шкіл на 200 навчальних закладів УРСР (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2309. Арк. 13), а у 1956 р. ще на 600 шкіл (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2390. Арк. 4). В реальності у 1956 р. таких закладів було всього 94 по всій республіці, у Львівській області подібні класи було створено

тільки у чотирьох школах, з них три були міськими (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2390. Арк. 17).

Вже у 1958 р. було прозвітовано про створення в більшості шкіл області матеріально-навчальної бази для подальшого розвитку політехнічного навчання: 4 тис. учнів 8–10 класів були охоплені виробничим навчанням (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 156. Арк. 69). На початку 60-х років чиновники звітували про поліпшення зв'язку навчання з працею, з практикою комуністичного будівництва (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 8. Спр. 2. Арк. 62). У 1960 р. було вирішено реорганізувати спеціалізовані класи середніх шкіл з підготовки спеціалістів середньої кваліфікації на базі технікумів у класи з виробничим навчанням (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3111. Арк. 62). Станом на 1961 р. в УРСР було 6382 школи з такими класами, в яких навчалось 361,2 тис. учнів (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3289. Арк. 28).

На середину 50-х років стало зрозуміло, що не тільки створення спеціалізованих класів, але й активна пропаганда робітничих та сільськогосподарських професій у кіно та заохочення керівництва промислових підприємств брати на роботу молодь, що тільки закінчила школу (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2681. Арк. 2), не зменшить кількість осіб, охочих навчатися у вишах. Для зменшення потоку абітурієнтів обласні керівники пропонували активніше працювати з батьками випускників, пояснювати, що перевага надається тим, хто після закінчення десяти класів загальноосвітньої школи мінімум два роки відпрацював на виробництві (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 131). У 1960 р. відсоток студентів з дворічним виробничим стажем та демобілізованих збільшився до 70 (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 8. Спр. 2. Арк. 64). Попри те, що влада явно робила ставку саме на методи примусу, вона не відмовилася від пропаганди образу молодого успішного робітника. Наприклад, в одному з номерів Львівської правди за 1963 р. з'явилася стаття Р. Іваничука, в якій він не шкодує улесливих епітетів на адресу колишнього учня львівської школи № 34, що не соромиться своєї роботи на заводі (Іваничук, 1963: 2).

В сучасному українському суспільстві досі є життєздатним міф про високу якість радянських освітніх практик. Він зародився ще в радянські часи за активної підтримки влади, яка намагалася представити шкільну систему СРСР найкращою та найефективнішою у світі. Так, директор львівської школи № 49 на одній з партійних обласних конференцій заявив: «радянська школа дає самі глибокі і міцні знання з основ науки». Педагог прийшов до такого висновку на підставі низького

рівня знань переселенця з Бразилії, який закінчив 10 класів гімназії за програмою американської школи (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 156. Арк. 182). Утвердженню даного міфу в сучасній Україні, зокрема, сприяли численні опубліковані спогади, які нерідко видавали в рамках дослідження регіональної історії, а також розповіді старших родичів та знайомих.

Ретельний аналіз архівних документів показує, що публічні заяви окремих педагогів та спогади сучасників не відображають реальний рівень успішності учнів заходу України. Так, у 1954 р. на VI львівській обласній партійній конференції секретар львівського обкому ЛКСМУ навів дані, згідно з якими за перше півріччя 1953/1954 навчального року понад 16 тис. школярів не встигали в навчанні (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 5. Арк. 26). Проблема набула настільки великого та системного характеру, що у 1954 р. розглядалася на засіданні Президії ЦК КПУ (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2038. Арк. 10–12). В першому півріччі 1960 р. у Львівській області не встигало 25 тис. учнів (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 8. Спр. 2. Арк. 63). Є підстави вважати, що наведені цифри не відображають дійсність через сфальсифіковані звіти директорів навчальних закладів (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 409. Арк. 74) та поблажливість окремих педагогів при оцінюванні рівня знань школярів (ДАЛО. Ф. Р. 6. Оп. 2. Спр. 640. Арк. 26) чи несистематичність атестації знань (ДАЛО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 194). Зауважимо, що навіть профільні чиновники ставили під сумнів високий відсоток успішних учнів (ДАЛО. Ф. Р. 6. Оп. 2. Спр. 640. Арк. 29).

Реальним показником якості освітніх практик була ситуація з золотими та срібними медалістами. Навіть представники влади та навчальних закладів визнавали, що часто дитина нагороджувалася не за відмінні знання, а через положення батьків, які працювали у школі чи займали відповідальні посади. Підкреслювалося, що при вступі до вишів низькі знання показували не тільки випускники сільських шкіл, але й медалісти, які вчилися у Львові, Дрогобичі, Самборі (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 94). В окремих школах отримати медаль можна було за банального хабаря. Випадки завищення оцінок ставали предметом перевірок прокуратури (ДАЛО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 762. Арк. 41).

Неуспішність деяких школярів не можна пояснити нестачею навчальних годин для засвоєння матеріалу. Учні середніх та старших класів були змушені вчитися в школі 5–6 годин та витрачати на домашні завдання ще 4 години.

З четвертого класу учні складали екзамени. У четвертому та п'ятому класах – два іспити, у шостому – три, у сьомому – чотири, у восьмому – три, у дев'ятому – п'ять, у десятому – сім екзаменів (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2064. Арк. 23). Великі навантаження не дозволяли дітям мати повноцінне дозвілля, призводили до проблем зі здоров'ям та часто до неуспішності. Проблема перевантаження дітей у школі визнавалася не тільки батьками, але й педагогами та була загальносоюзною. Освітня бачили два основні шляхи її розв'язання: перехід на 12 річну освіту та засвоєння програмного матеріалу у школі (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 156. Арк. 183).

Більшість школярів регіону віком від 9 до 14 років були членами Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна. Станом на кінець І-го півріччя 1953/1954 року в школах та дитячих будинках Львівської області діяло 1018 піонерських організацій, що об'єднували 106 829 піонерів (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 84. Арк. 64). В кінематографі та художній дитячій літературі того часу піонерів традиційно зображали сміливими, розумними та ініціативними, а їхнє життя змальовувалося цікавим та змістовним, в якому дорослі були лише мудрими наставниками, але аж ніяк не начальниками. Насправді в містах регіону піонерські організації перетворилися на формальні об'єднання, членство в яких було майже таким самим обов'язковим як навчання в середній школі. Більшість заходів проводилися для звітності. Піонерські організації якщо чомусь і вчили місцевих дітей, то показушності, бюрократизму, формалізму та привчали що є дві реальності – одна, в якій людина живе, та друга – для керівництва. І. Лемко з цього приводу зауважив: «обманювати нас вчили змалку» (Лемко, 2007: 66).

В загальноосвітніх навчальних закладах регіону досить поширеними були випадки порушення шкільної дисципліни. Школярі, переважно хлопці, підпалювали саморобні димові шашки, підклали канцелярські кнопки на крісла вчителя, запихали сірники у замковий отвір, прогулювали уроки, билися тощо. Траплялися крадіжки канцелярського приладдя, дрібних монет з кишень учнівських пальт. Іноді порушення шкільної дисципліни переростали у справжні кримінальні злочини. Так, в одній зі львівських шкіл на педраді учень жбурнув вазу у директора, вийняв ножа, якого в нього вибили, та кинув глобус у голову іншому педагогу (ДАЛО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 181). Подібні випадки не були типовими. І. Лемко згадує, що в його львівській школі, в якій колись вчився С. Лем, «усе, спрямоване на

знуцання з вчителів, чи навіть з учнів, було не в пошані» (Лемко, 2007: 72).

Деякі учні не обмежувалися порушенням шкільних правил та затримувалися міліцією за жебрацтво, дрібні кишенькові крадіжки, незаконну вуличну торгівлю. У м. Перемишляни школярка Л. Проців залізла до універмагу та винесла звідти зокрема тувельки та золотий годинник, крада в сусідів білизну (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 9. Спр. 2. Арк. 103). У 1960 р. у м. Львові була викрита група юнаків, які зберігали вогнепальну та холодну зброю. Серед них були учні середніх шкіл № 6, № 17, № 21 (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 8. Спр. 93. Арк. 47–50). Цікаво що за перше півріччя 1954 р. у м. Львові найбільше затримали учнів знаменитої елітної школи № 8 – 22 осіб (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 87. Арк. 154). В окремих навчальних закладах регіону перевірки виявляли факти порушення дисципліни, які зазвичай пояснювалися незгуртованістю педагогічного колективу (ДАЛО. Ф. Р. 6. Оп. 2. Спр. 640. Арк. 28).

З порушниками шкільної дисципліни боролися традиційними для радянських освітніх практик методами: викликали батьків, малювали на них карикатури у шкільних стінгазетах, обговорювали поведінку на піонерських зборах. Іноді педагоги визнавали, що нічого не можуть вдіяти з учнями. Наприклад, директор ЗОШ № 43 м. Львова звертався до органів міліції з проханням вплинути на учня його школи (ДАЛО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 762. Арк. 24), який викрав інструменти зі складу та продав їх (ДАЛО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 762. Арк. 23).

В окремих школах застосовували тілесні покарання: удари лінійкою по долонях, шмагання паском, удари указкою по пальцях, іноді дітей змушували стояти голими колінами на гречці. Про подібні антипедагогічні методи виховання згадують у спогадах І. Лемко (Лемко, 2009: 74), Я. Тарас (Тарас, 2024: 1009), В. Шпіцер (Шпіцер, 2014: 31). Формально така практика засуджувалася та каралася. Так, у в спеціальному повідомленні управління МДБ (Міністерство державної безпеки) від 14 січня 1953 р. йшлося про застосування фізичної сили до учнів з боку вчителів шкіл декількох районів Дрогобицької області. Козаков, завідувач профільного відділу Дрогобицького обкому, у листі до секретаря обкому, реагуючи на це повідомлення, відзвітувався про покарання педагогів: прокураторі було поручено притягнути до відповідальності вчителів, а двом директорам були винесені суворі догани з занесенням в облікову картку (ДАЛО. Ф. П. 5001. Оп. 17. Спр. 68. Арк. 142–143). В реальності отримували розголос лише окремі, кричущі, випадки. Практика застосу-

вання тілесних покарань до учнів була поширена й в інших регіонах УРСР, при цьому реакція місцевих органів влади на подібні факти не завжди була адекватною (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3677. Арк. 35).

Комуністична влада випадки полової розпущеності, пияцтва, хуліганства та серйозних кримінальних правопорушень серед підлітків була схильна пояснювати відсутністю «єдності у вихованні», невмінням окремих батьків усвідомити свою відповідальність перед суспільством за дітей (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 9. Спр. 2. Арк. 103), відсутністю індивідуального підходу (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3291. Арк. 15). Частина батьків дійсно не цікавилася шкільним навчанням власних дітей, мотивуючи це зайнятістю на роботі та тим, що їх вихованням повинна займатися школа. Подібною позиції, наприклад, дотримувалися стачановець автобусно-таксо-моторного парку Тимченко, заступник керівника облконторою банку Вергуна (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 4. Арк. 28). Найбільш активний спротив втручанню школи у виховання дітей чинили місцеві жителі, яких подібні порядки відверто дратували. Особливий протест викликала антирелігійна пропаганда серед дітей. Своєю чергою багато адміністрацій шкіл ігнорували повідомлення про затримання школярів міліцією чи намагалася їх вигородити. Наприклад, школа № 8 у відповідь на сигнал з правоохоронних органів з приводу учнів Харкевич та

Оцуляк відповіла, що «діти ці хороші, і що міліція дарма підозрює їх у крадіжках» (ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 87. Арк. 154).

Висновки. Повсякдення школярів регіону періоду «відлиги» визначалося примусовим залученням до піонерської організації, цькуванням релігійних дітей, обов'язковим ідеологічним наповненням уроків та проведенням спеціальних лекцій та конференцій, повзучим зросійщенням, намаганням контролювати позакласний час шляхом залучення дітей до різних гуртків та секцій, перевантаженням домашніми завданнями. Перелічені заходи були спрямовані на виховання добропорядного радянського громадянина, який мав працювати в промисловості чи у сільському господарстві. Саме для збільшення серед молоді охочих працювати на виробництві було взято курс на політехнізацію освіти, що супроводжувалося переглядом навчальної програми, створенням спеціалізованих класів, а пізніше, класів з виробничим навчанням на базі технікумів, створенням перепон для вступу у виші та навіть героїзацією образу молодого заводчанина. Подібні плани втілювалися на фоні чисельних не розв'язаних проблем, як стали частиною повсякдення школярів регіону періоду деєталінізації. Мова йде про нездольне матеріальне забезпечення частини шкіл, проблеми з дисципліною в багатьох навчальних закладах, формальний підхід до освітніх практик, що негативно відображалось на успішності учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березівська Л. Д. Радянська реформа про зміцнення зв'язку школи з життям (1956–1964). Шляхи освіти. 2007. № 4. С. 42–47.
2. Державний архів Львівської області України (ДАЛО). Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 84. Арк. 75.
3. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 8. Спр. 2. Арк. 62–64.
4. ДАЛО. Ф. Р. 6. Оп. 2. Спр. 680. Арк. 67.
5. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 397. Арк. 108–109.
6. ДАЛО. Ф. П. 5001. Оп. 31. Спр. 60. Арк. 153.
7. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 346. Арк. 13.
8. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 187. Арк. 5.
9. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 8. Спр. 2. Арк. 62–63.
10. ДАЛО. Ф. Р. 714. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 196.
11. ДАЛО. Ф. Р. 714. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 82.
12. ДАЛО. Ф. Р. 406. Оп. 2. Спр. 181. Арк. 42–44.
13. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 8. Спр. 252. Арк. 54.
14. ДАЛО. Ф. П. 5001. Оп. 22. Спр. 59. Арк. 6; 57.
15. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 385. Арк. 53.
16. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 406. Арк. 98.
17. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 94; 76; 131.
18. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 6. Спр. 156. Арк. 69; 182–183.
19. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 5. Арк. 26.
20. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 409. Арк. 74.
21. ДАЛО. Ф. Р. 6. Оп. 2. Спр. 640. Арк. 26; 28–29.
22. ДАЛО. Ф. П. 4. Оп. 1. Спр. 659. Арк. 23–24; 41; 181; 194.
23. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 84. Арк. 64.
24. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 9. Спр. 2. Арк. 103.

25. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 8. Спр. 93. Арк. 47–50.
26. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 87. Арк. 154.
27. ДАЛО. Ф. П. 5001. Оп. 17. Спр. 68. Арк. 142–143.
28. ДАЛО. Ф. П. 3. Оп. 5. Спр. 4. Арк. 28.
29. Довідка комісії Львівського міськкому КП України обкомів КП України про комплектування СШ № 4 м. Львова. 13 серпня 1959 року. *Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Том II (1953–1966)*. / відпов. ред. Ю. Сливка. Львів, 1996. С. 408–411.
30. Іванючук Р. Каждый садит деревцо. *Львовская правда*. 1963. 2 апреля. (№ 78). С. 2.
31. Кагальна М. Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. 248 с.
32. Лемко І. Львів понад усе: спогади львів'янина другої половини 20-го століття. Львів: Піраміда, 2007. 186 с.
33. Марчук О. А. Учителі України в освітніх реформаційних процесах в період хрущовської «відлиги» (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2017. 238 с.
34. Милевский Э., Шерешков С. Юные атеисты. *Львовская правда*. 1963. 8 января. (№ 6). С. 4.
35. Несенюк М. Рідне місто. Те, що пам'ятаю. Рівне : ПП ДМ, 2011. 182 с.
36. Сворах С. Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ століття: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1999. 367 с.
37. Тарас Я. Мої архітектурно-етнологічні світи... Народнознавчі зошити. № 5 (179), 2024. С. 1007–1057. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.05.1007>
38. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3644. Арк. 65.
39. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3131. Арк. 19–25.
40. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3303. Арк. 133.
41. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3301. Арк. 13.
42. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2998. Арк. 60.
43. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2958. Арк. 67.
44. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2309. Арк. 13.
45. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2390. Арк. 4; 17.
46. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3111. Арк. 62.
47. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3289. Арк. 28.
48. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2681. Арк. 2.
49. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2038. Арк. 10–12.
50. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 2064. Арк. 23.
51. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3677. Арк. 35.
52. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 3291. Арк. 15.
53. Шпіцер В. Рікою пам'яті. Львів : Тиса, 2014. 352 с.

REFERENCES

1. Berezivska L. D. (2007). Radianska reforma pro zmitsnennia zviazku shkoly z zhyttiam (1956-1964) [The Soviet reform to strengthen the link between school and life (1956-1964)]. *Shliakhy osvity*, 4, 42–47. [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti Ukrainy (DALO) [State Archive of Lviv Region of Ukraine]. [in Ukrainian].
3. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 8. Spr. 2. Ark. 62–64. [in Ukrainian].
4. DALO [LRSA]. F. R. 6. Op. 2. Spr. 680. Ark. 67. [in Ukrainian].
5. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 5. Spr. 397. Ark. 108–109. [in Ukrainian].
6. DALO [LRSA]. F. P. 5001. Op. 31. Spr. 60. Ark. 153. [in Ukrainian].
7. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 5. Spr. 346. Ark. 13. [in Ukrainian].
8. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 6. Spr. 187. Ark. 5. [in Ukrainian].
9. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 8. Spr. 2. Ark. 62–63. [in Ukrainian].
10. DALO [LRSA]. F. R. 714. Op. 1. Spr. 1. Ark. 196. [in Ukrainian].
11. DALO [LRSA]. F. R. 714. Op. 1. Spr. 25. Ark. 82. [in Ukrainian].
12. DALO [LRSA]. F. R. 406. Op. 2. Spr. 181. Ark. 42–44. [in Ukrainian].
13. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 8. Spr. 252. Ark. 54. [in Ukrainian].
14. DALO [LRSA]. F. P. 5001. Op. 22. Spr. 59. Ark. 6; 57. [in Ukrainian].
15. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 5. Spr. 385. Ark. 53. [in Ukrainian].
16. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 5. Spr. 406. Ark. 98. [in Ukrainian].
17. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 6. Spr. 8. Ark. 94; 76; 131. [in Ukrainian].
18. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 6. Spr. 156. Ark. 69; 182–183. [in Ukrainian].
19. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 5. Spr. 5. Ark. 26. [in Ukrainian].
20. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 5. Spr. 409. Ark. 74. [in Ukrainian].
21. DALO [LRSA]. F. R. 6. Op. 2. Spr. 640. Ark. 26; 28–29. [in Ukrainian].
22. DALO [LRSA]. F. P. 4. Op. 1. Spr. 659. Ark. 23–24; 41; 181; 194. [in Ukrainian].
23. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 5. Spr. 84. Ark. 64. [in Ukrainian].
24. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 9. Spr. 2. Ark. 103. [in Ukrainian].

25. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 8. Spr. 93. Ark. 47–50. [in Ukrainian].
26. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 5. Spr. 87. Ark. 154. [in Ukrainian].
27. DALO [LRSA]. F. P. 5001. Op. 17. Ark. 68. Ark. 142–143. [in Ukrainian].
28. DALO [LRSA]. F. P. 3. Op. 5. Spr. 4. Ark. 28. [in Ukrainian].
29. Dovidka komisii Lvivskoho miskkomu KP Ukrainy obkomovi KP Ukrainy pro komplektuvannia SSh No. 4 m. Lvova. 13 serpnia 1959 roku [Report of the commission of the Lviv City Committee of the Communist Party of Ukraine to the Regional Committee of the Communist Party of Ukraine on staffing Secondary School No. 4 in Lviv. 13 August 1959]. In Yu. Slyvka (Ed.), *Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli. Dokumenty i materialy*. Vol. II (1953-1966). Lviv, 1996. pp. 408–411 [in Ukrainian].
30. Ivanychuk R. (1963). *Kazhdyi sadit derevtso* [Everyone plants a sapling]. *Lvovskaia pravda*, 78, 2. [in Russian].
31. Kahalna M. (2015). *Povsiakdenne zhyttia vchyteliv URSR u druhi polovyni 1950-kh – pershii polovyni 1960-kh rr.* [Everyday life of teachers in the Ukrainian SSR from the second half of the 1950s to the first half of the 1960s]. Candidate of Historical Sciences dissertation, specialty 07.00.01. Kyiv. 248 p. [in Ukrainian].
32. Lemko I. (2007). *Lviv ponad vse: spohady lvivianyna druhoi polovyny 20-ho stolittia* [Lviv above all: Memoirs of a Lviv resident of the second half of the twentieth century]. Lviv: Piramida. 186 p. [in Ukrainian].
33. Marchuk O. A. (2017). *Uchyteli Ukrainy v osvitynikh reformatsiinykh protsesakh v period khrushchovskoi “vidlyhy” (druha polovyna 50-kh – persha polovyna 60-kh rr. XX st.)* [Teachers of Ukraine in educational reform processes during Khrushchev's «Thaw» (second half of the 1950s – first half of the 1960s)]. Candidate of Historical Sciences dissertation, specialty 07.00.01. Kyiv. 238 p. [in Ukrainian].
34. Milevskii E., Shereshkov S. (1963, January 8). *Yunye ateisty* [Young atheists]. *Lvovskaia pravda*, 6, 4. [in Russian].
35. Nesenjuk M. (2011). *Ridne misto. Te, sheho pamiatiai* [My hometown. What I remember]. Rivne: PP DM. 182 p. [in Ukrainian].
36. Svorak S. D. (1999). *Zahalnoosvitnia shkola zakhidnoukrainskoho rehionu v konteksti suspilno-politychnoho zhyttia druhoi polovyny 40-kh – pershoi polovyny 60-kh rokiv XX stolittia* [The general secondary school of the Western Ukrainian region in the context of socio-political life from the second half of the 1940s to the first half of the 1960s]. Doctoral dissertation in History, specialty 07.00.01. National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Kyiv. 367 p. [in Ukrainian].
37. Taras Ya. (2024). *Moi arkhitekturno-etnolohichni svity...* [My architectural and ethnological worlds...]. *Narodoznachchi zoshyty*, 5 (179), 1007–1057. [in Ukrainian]. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.05.1007>
38. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky (TsDAHOU)* [Central State Archive of Public Associations and Ukrainica]. F. 1. Op. 6. Spr. 3644. Ark. 65. [in Ukrainian].
39. TsDAHOU. F. 1. Op. 6. Spr. 3131. Ark. 19–25. [in Ukrainian].
40. TsDAHOU [CSAPOU]. F. 1. Op. 6. Spr. 3303. Ark. 133. [in Ukrainian].
41. TsDAHOU [CSAPOU]. F. 1. Op. 6. Spr. 3301. Ark. 13. [in Ukrainian].
42. TsDAHOU [CSAPOU]. F. 1. Op. 6. Spr. 2998. Ark. 60. [in Ukrainian].
43. TsDAHOU [CSAPOU]. F. 1. Op. 6. Spr. 2958. Ark. 67. [in Ukrainian].
44. TsDAHOU [CSAPOU]. F. 1. Op. 6. Spr. 2309. Ark. 13. [in Ukrainian].
45. TsDAHOU [CSAPOU]. F. 1. Op. 6. Spr. 2390. Ark. 4; 17. [in Ukrainian].
46. TsDAHOU [CSAPOU]. F. 1. Op. 6. Spr. 3111. Ark. 62. [in Ukrainian].
47. TsDAHOU [CSAPOU]. F. 1. Op. 6. Spr. 3289. Ark. 28. [in Ukrainian].
48. TsDAHOU [CSAPOU]. F. 1. Op. 6. Spr. 2681. Ark. 2. [in Ukrainian].
49. TsDAHOU [CSAPOU]. F. 1. Op. 6. Spr. 2038. Ark. 10–12. [in Ukrainian].
50. TsDAHOU [CSAPOU]. F. 1. Op. 6. Spr. 2064. Ark. 23. [in Ukrainian].
51. TsDAHOU [CSAPOU]. F. 1. Op. 6. Spr. 3677. Ark. 35. [in Ukrainian].
52. TsDAHOU [CSAPOU]. F. 1. Op. 6. Spr. 3291. Ark. 15. [in Ukrainian].
53. Shpitser V. (2014). *Rikoiu pamiaty* [Along the river of memory]. Lviv: Tysa. 352 p. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 04.09.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.09.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.10.2026

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

